

Bartók Béla 75

Rakos Miklós

Bartók Brácsaversenye és a Fibonacci-számsor

Miután a szerzői jogok lejártak, 2016 májusában adtuk ki helyreállított struktúrával Bartók *Brácsaversenye* brácsa-zongora verzióját, kiegészítő tanulmányunkkal, amely angolul is megjelent. A versenymű így egészen más megközelítést nyer, és tartalmazza azt a 33 ütemet is, amely Serly Tibor kiadványából kimaradt.

Amíg kiadványunkat a zenetudomány nem fogadja el egységesen a versenymű hiteles változataként, addig a szerzői jogvédelem szempontjából átdolgozásnak kell tekinteni. A kotta nyilvános előadás céljára felhasználható a világ minden országában, de az eltérő jogvédelmi idő miatt felhasználása Franciaországban csak 2024. május 2-től, az Amerikai Egyesült Államokban csak 2041. január 1-től lehetséges. Kecskés D. Balázs zeneszerzőnek köszönhetően elkészült az átdolgozás zenekari hangszerelése is, amely szintén megjelent már (2017).

Sajnos, a korábbi verziók esetében egységes egésze nem beszélhetünk, mivel a rossz struktúra teljesen szétzilálja a versenymű dramaturgiai felépítését. Bár az teljesen egyértelmű, hogy a lassú tétel előkészítését Bartók már az 1. tétel végén felhangzó, visszatérő főtéma-variációval (1. ritornell) megkezdi, Serly kiadványában az 1. tétel után a 14 ütemes 2. ritornell következik, és így szerepel a többi közreadásban is. A súlyos dramaturgiai tévedés oka az összerendezetlenül hátrahagyott kézirat. Bartók ugyanis az 1. tétel befejezését – benne az 1. ritornell – , valamint a lassú tétel után következő 2. ritornell a kéziratnak ugyanarra az oldalára jegyezte le! De sérül a versenymű struktúrája a hiányos *Allegretto* esetében is, mivel a világszerte játszott Serly-kiadásból hiányzik 33 ütem!

Eppen a szerző jó hírének védelme és a versenymű autentikus megszólaltatása érdekében lenne feladata a tudományos kutatásnak tisztázni, hogy a vitatható készütségi fázisban hátrahagyott kézirat nyomán megjelent, jelenleg forgalomban lévő *Brácsaverseny*-kiadványok kellőképpen vették-e figyelembe Bartók szándékát, és a terjedelem, valamint a struktúra szempontjából megfelelnek-e az „egységes egész” kritériumának? Serly Tibor közreadásával kapcsolatban – amelyet William Primrose mutatott be 1949. december 2-án, a Minneapolis Symphony Orchestrával, Doráti Antal vezényletével – már eddig is számos kétely fogalmazódott meg (elég itt emlékeztetni Kovács Sándornak a *Studia Musicologica* 1981/23 számában, „*Reexamining the Bartók/Serly Viola Concerto*” címmel megjelent írására).

Amikor Bartókot a kórházba vonulását megelőző napon, 1945. szeptember 21-én Serly Tibor meglátogatta, az asztalon fekvő *Brácsaverseny*-kéziraatra mu-

tatva megkérdezte tőle: „Készen van?” „Igen is, meg nem is” – hangzott Bartók válasza. Ez lényegében azt jelentette, hogy Bartóknak kompozíciós szempontból, particella formában ugyan sikerült végigírnia a 610 ütemes versenyművet, de az egyes részek nem letisztázva, nem a megfelelő sorrendben kerültek lejegyzésre, és a hangszerelés sem készült el. A válasz azt sejteti, hogy Bartók ekkor már eljutott abba a kompozíciós fázisba, amikor maga előtt látta a teljes művet, és tudta, hogy a lejegyzett zenei anyag hogyan formálódik egységes egészzé. De a kézirat összerendezése már az utókorra maradt, és ami a versenymű struktúráját illeti, ennek a kihívásnak sem Serly, sem a későbbi közreadások nem tudtak megfelelni (lásd Erdélyi Csaba rekonstrukcióját: Promethean Editions Limited, Wellington, New Zealand, 2002, valamint Bartók Péter 2003-ban megjelent közreadását).

Serly Tibor ugyan már 1963-ban átadta a *Brácsaverseny* particellájának másolatát a budapesti Bartók Archívumnak, a kézirat beható, alapos tanulmányozására csak Bartók Péter színvonalas faksimile kiadványának megjelenése után (1995) nyílt lehetőség. Ilyen előzmények után próbáltuk helyreállítani a versenymű struktúráját. Miután brácsa–zongora verzióink 2016-ban megjelentek, Kecskés D. Balázs zeneszerzővel áttanulmányoztuk a korábbi *Brácsaverseny*-kiadványokat, és hangszerelési szempontból Erdélyi Csaba munkáját találtuk a legjobbnak. Úgy éreztük, azzal tesszük a legjobb szolgálatot a *Brácsaverseny*nek, ha Serly kiadványa mellett elsősorban Erdélyi Csaba hangszerelési megoldásait vesszük figyelembe. Erdélyi több újítást is alkalmazott, viszont sok esetben nem tért el, vagy alig tért el Serly hangszerelésétől. Természetesen – az eltérő megközelítésből adódóan, és figyelembe véve a helyreállított struktúrával közreadott mű dramaturgiai felépítését –, kiadványunkban számos új hangszerelési megoldás is helyet kapott.

A struktúra helyreállítása. A *Brácsaverseny* elején *Prolóógus* hangzik el, akárcsak az antik görög drámák idején. A sámándob egyre energikusabb dobütései közepette hősi variáció bontakozik ki, hogy az ősök szellemével lépjen kapcsolatba. A 13 ütemes *Prolóógus* komor hangulatban zárul, és nehéz idők közeledtét jelzi. Bartók, a hazai eseményekre utalva, 1945 májusában ezt írta Péter fiának: „*Úgy látom, csöbörből vödörbe estünk.*” És nem sokkal később nekikezdett a *Brácsaverseny*nek.

Maga a kézirat is arról árulkodik, hogy a kompozíciós munka kezdetén, a témák felvázolásakor Bartók még négytétéles versenyműben gondolkodott, amelynek a *Scherzo* lett volna a 2. tétele. Ezt bizonyítja a kézirat 2. oldalára, közvetlenül az 1. tétel témája alá lejegyzett, Esz hangon kezdődő, nyolcütemes scherzo-téma, amelynek variációs részét Bartók már egy kvinttel lejjebb transzponálva (!) folytatta. A táncos hangvételű *Scherzo* így Asz hangról indítva került át a *Finálé* gyors részében megszólaló táncsorozat közepére.

A rekonstruált versenymű 610 ütemből áll. A 225 ütem terjedelmű 1. tétel után 57 ütemes lassú tétel következik. Itt azonban felmerül a kérdés, hogy a tétel végén lévő 57. ütem hogyan kapcsolódjon a tétel 14 ütemes kadenciájához, a 2. ritornellhez? Mivel a struktúra helyreállítása szempontjából ez sarkalatos kérdés, először ezzel foglalkozunk.

Bartók már az 1. tétel 183. és 186. ütemében rámutat, hogy a *Brácsaverseny*ben „emelkedő” és „süllyedő” kvart-menetek ringatóznak (lásd a Serly-

kiadás 187. és 190. ütemét). Ez a hangulati hullámszó onnan ered, hogy a szólóbrácsán és ütődobon megszólaló főtémában két, kvartokból építkező magyar népdal foszlányai rejtőznek. Egyik a vidám hangulatú „Két szál pünkösdrózsa...” népdal – A-G-Fisz-E – (D)-C-H-A hangkészlettel –, amelyet Bartók a 37. hegedűduóban dolgozott fel és *A magyar népdal* című könyvében adott közre. A népdal jelenlétét a *Brácsaverseny* variációihoz készített „előtanulmány” bizonyítja, amelyet Bartók a kézirat 1. oldalának aljára jegyzett le. A variáció jellegű, kvartokból építkező tanulmányban benne lüktet a népdal ritmikája, és előbukkannak belőle a kvintváltó dallam hangjai.

A főtémában rejtőzik egy lá pentaton dallam is (F-Esz-C-Bé-Asz hangkészlettel) – nagy valószínűséggel a „borongós” *Páva-dallam*, amelyet Bartók lejegyzéséből ismerünk. A népdal, a benne megszólaló hajlításokkal és díszítőhangokkal a kvart-ringatózás szép példája! A főtémából foszlányszerűen elővillanó népdalok hangjait a főtéma utótagjából előringatózó, „hősi” variáció hangsora foglalja hangulati egységbe: Asz-G-F-Esz-(D)-C-H-A-G. A főtémának két hangnemi központja van: A és C. Lássuk most a főtémát (1. kottapélda), majd utána – a főtémához igazodó transzpozícióval – a *Páva-dallam* eltérő hajlításokkal énekelt két kezdő sorát, a bennük megszólaló „emelkedő” és „süllyedő” kvart-menetekkel (2. kottapélda).

1. kottapélda

2. kottapélda

Parlando

1. R - rö-püjj pá-va, ré - püjj a Vár - mé-gye há - zá - ra,

2. Le - szál-lott a pá-va Vár - me - gye há - zá - ra a

Hogy a főtémában a *Páva-dallam* jelenléte mennyire bizonyítható, erről valószínűleg megoszlanak a vélemények. Ugyanakkor tény, hogy Bartók halála után a *Brácsaverseny* kéziratát egy borítékban találták meg, amelyre Bartók ezt írta: „*Viola Concerto és dal*”. Bartók Pétertől tudjuk, hogy a zeneszerző halála után Bátor Viktorral, Bartók hagyatéki végrehajtójával együtt leltárt csináltak a kéziratokról, és utána biztos helyre szállították azokat. Később a kéziratokat kivették eredeti borítékjukból, és megfelelően osztályozták őket. Bartók Péter

azonban 2016-ban már nem emlékezett rá, hogy melyik dal volt a *Brácsaverseny* borítékjában. Feltételezzük, hogy a dal nem volt teljesen független a *Brácsaversenytől*, hiszen Bartók arra számított, hogy halála után valaki majd befejezi a borítékban hátrahagyott versenyművet.

Lássuk most a kvart-skálára épülő *Allegrettót*, ugyanis ennek a segítségével kísérjük figyelemmel a struktúra helyreállítását. Először a lassú tétel 57. ütemét és az *Allegretto* 26–27. ütemét – az ott megszólaló két akkord környezetét – vesszük szemügyre. Vajon találunk-e olyan logikai összefüggést, amely elvezet bennünket a probléma megoldásához? (3. és 4. kottapélda)

3. kottapélda

56

cresc.

ff

molto rit.

ff

CADENZA $\text{♩} = 88$ (Meno mosso)

f *heroico* *marcato*

energico

8 va bassa-

4. kottapélda

29

f *rit.*

rit.

37

f *f*

Mivel az 57. ütem akkordja a G hangra, a 27. ütem akkordja pedig a C hangra épül – a kvartokban ringatózó főtémából kiindulva –, most vizsgáljuk meg a következő „emelkedő” és „süllyedő” kvart-meneteket:

G-A -H-C – C-B-Asz-G,
C-D-E-F – F-Esz-Desz-C.

Ezt követően figyeljük meg a lassú tétel végén felhangzó főtéma-variáció lüktetését (3. kottapélda). A 4/4-es főtéma utótagjára épülő „hősi” variáció három oktávval emelkedik feljebb, 3/2-es (!) lüktetéssel. A lefelé „süllyedő” szakaszban a lüktetés 3/2 + 3/2-es ütemekben folytatódik. Az 57. ütem drámai erővel megszólaló akkordja után azonban a lüktetés elakad, és az ütem

befejezetlen marad. Hogy milyen folytatásra gondolt itt Bartók, ez az *Allegretto* 26–27. ütemének szólóbrácsa-szólamából derül ki, amit a kíséret 28–30. ütemében Bartók még alá is támaszt (4. kottapélda). De Bartók továbbhaladási szándékát jelzi az is, hogy a lassú tételt követő kadenciát már hangulati emelkedésről árulkodó, enharmonikus váltással jegyezte le (3. kottapélda).

Az *Allegretto* 23-26. ütemében a szólóbrácsa variációja a főtéma F-C kvartjában rejtőző, „emelkedő” (C-D-E-F) és „süllyedő” (F-Esz-Desz-C) kvart-menet hangjain araszol lefelé (4. kottapélda). Ezt a variációt az *Allegretto* középrészéhez a 26. ütem kapcsolja hozzá, amelyben ezeknek a kvart-meneteknek a foszlányai ereszkednek lefelé. A variáció a 27. ütem akkordjának C hangjához – az *Allegretto* hangnemi központjához – ezekkel a D-Desz-C hangokkal érkezik meg, majd ezeknek a segítségével lendül felfelé (C-Desz-D). Az *Allegretto* középrészében (híd) a kíséret az ide-oda ringatózó D-Desz-C hangokkal folytatja a variációt, miközben lefelé „süllyed” a kvart-skálán (A-Asz-G – E-Esz-D). Miután a „híd” variációja lezárul a C hangon, a 34. ütem kíséretében felhangzó verbunkos férfitanóból már a főtémából ismert G-A-H-C – C-B-Asz-G, C-D-E-F – F-Esz-Desz-C kvart-menetek ringatóznak elő. Láttuk tehát, hogy az *Allegretto* 28–30. ütemének kíséretében a főtémában megszólaló G-A-H-C – C-B-Asz-G kvart-menetek „süllyedő-emelkedő” foszlányai jelentek meg: A-Asz-G – G-Asz-A. És ezzel el is érkeztünk a probléma megoldásához. Ugyanis a nyolcad-szünettel induló 29. ütem azzal az „emelkedő” Asz-G-Asz-A ringatózással lendül át a 30. ütem A hangjára, amely a lassú tétel 57. ütemének végéről hiányzik! Mivel azonban az 57. ütemben drámai hangulati emelkedés történik, az akkordot követő „emelkedő” hullám enharmonikus váltással jelenik meg: Gisz-Fiszisz-Gisz-Giszisz. A lassú tétel így már tökéletesen kapcsolódik a kézirat 15. oldalára lejegyzett, 14 ütemes ritornellhez (3. kottapélda).

A *Brácsaversenyben* megfigyelhetjük, hogy Bartók gyakran alkalmaz enharmonikus váltásokat, ha „emelkedő” vagy „süllyedő” irányba vezető hangulatváltást szeretne előidézni (lásd az 1. tétel 101–102. és 111–112. ütemének kapcsolódását és a 2. ritornell után felhangzó *Allegrettót*), és szívesen használ „ringatózó” 3/2-es vagy 3/4-es ütemet, amikor valamit elő akar készíteni vagy össze akar kapcsolni. Így lett 3/2-es az 1. tétel 80. és 145. üteme (utána jelenik meg a főtéma) és a *Finálé* gyors részének 29. üteme (utána szólóbrácsa-variáció kezdődik). A 114–116. ütemben olyan 3 ütemes bevezetés lüktet, amely a felhangzó scherzo-téma megszólalását készíti elő.

Allegretto. A *Finálé* az *Allegretto*val indul, 2/4-ben. Mivel az *Allegretto* struktúrája csak a kompozíciós munka végső fázisában alakult ki, rekonstruálni kellett. A helyenként csak vázlatosan lejegyzett részek valószínűleg gondot okozhattak Serlynek is, mivel közreadásában csak az első 26 ütem jelent meg, 33 ütem hiányzik belőle. Az *Allegretto* energikus dupla kvart- és kvart-ugrásokkal kezdődik. A „harci kürtök” megszólalása után a szólóbrácsa őserővel „vagdalkozó” kvart-hármashangzatai kezdenek ritmikai variációba, miközben a „csataképet” a kíséret dupla és tripla kvart ugrásai teszik még mozgalmassabbá. Ahogy az 1. tétel elején megszólaló főtéma és annak variációja esetében történt, az *Allegretto* 1–12. üteméből az F-Esz-C-B-Asz hangok ringatóznak elő (*Páva-dallam*), és ezek jelennek meg az *Allegretto* végén, a 2 + 2 ütemes főtéma-variációban is (3. ritornell). Az üstdob már az *Allegretto* elején jelzi, hogy

a 10 ütemes bevezetés 5 egységre tagolódik (Fibonacci-szám). Az első 2 + 2 ütemben – tehát az 5. ütem előtt (Fibonacci-szám) – ismét a *Prológus* 6–7. ütemében hallott timpani-ütések hangzanak fel (tá szün tá szün), félértékekben lüktetve. A következő 2 ütemben az energikus lüktetés negyedértékekben folytatódik, és végül a nyolcadokban „aprozódó”, 2 + 2 ütemes szakasz készíti elő a kanásztánc-ritmika megszólalását.

Az *Allegretto* Bartók végső elképzelése szerint formálódott szimmetrikus egységgé (10 + 8 + 8 + 7 + 8 + 8 + 10 ütem). Ha Bartók az *Allegretto* 11–18. ütemének akkordikus brácsavariációját a 26. ütem után megismételte volna – eredetileg erre gondolt, amint Erdélyi Csaba zenekari kíséretében látjuk –, akkor a 26. ütem 3/4-es lett volna. De végül ezt a megoldást elvetette, mert az *Allegrettót* szimmetrikus egységgé akarta formálni. Ezért – a 27. ütemtől kezdve – az *Allegretto* közepére olyan 7 ütemes „hid”-at illesztett be, amely 3/4-es ütemmel kezdődik és végződik. A két 3/4-es ütem között 5 ütemes szakasz található, tehát a híd is szimmetrikus egység. A híd vezet át az *Allegretto* 26 ütemes „csatajelenetéből” a kanásztánc-ritmikára épülő, verbunkos férfitáncba. Mint tudjuk, Bartók a verbunkos tánc gyökerének a kanásztáncot tartotta. „A *Finálé* – amelynek második része 255 ütemből áll, és kiadványunkban *Allegro moderato* tempóban indul – a tempót *Allegro moltóvá gyorsítja*” (az idézet Bartók leveléből való, amelyet Primrose brácsaművésznek írt). Bartóknak a *Finálé* táncsorozatára utaló megjegyzéséhez csak annyit fűzünk hozzá, hogy a magyar tánc jellegzetessége a fokozatosság. Tehát Bartók Péter kiadványával ellentétben, Bartók nem a „friss” rész kezdetét, hanem az 51. ütem kíséretében felhangzó dudánótát akarta *Allegro molto* tempóban megszólaltatni!

Az *Allegretto* 27–59. ütemének teljes rekonstrukciója csak a mi átdolgozásunkban szerepel. A szólóbrácsa kettősfogásokban mozgó variációja az *Allegretto* 28. ütemében kezdődik (a kéziratban Bartók ezt x jellel jelölte, a kíséret 28. ütemében). Tehát a kézirat 2. oldalára, külön sorba lejegyzett, hatütemes, kettősfogásos variációnak együtt kell megszólalnia a néhány sorral feljebb található kísérettel, mivel a kettő összetartozik (4. kottapélda)!

A Fibonacci-szám. A rekonstruált Brácsaverseny 610 ütemből áll. Ez Fibonacci-szám, ami már önmagában is elegendő ahhoz, hogy az arányok szempontjából alapos vizsgálatnak vessük alá a versenyművet az aranymetszés, a Fibonacci-számsor alapján: 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377, 610.

Említsünk néhány példát. Az 1. tétel főtémája az 5. ütem előtt hangzik el. A bevezető *Prológus* 13 ütemes. Mivel az 1. tétel 54. ütemében – az első zenekari közjáték megszólalásakor – „lépésváltás” történik, a zenekari kíséret itt fél-értékekben lüktető, szinkópás mozgással lendül át az 55. ütembe. A kidolgozási rész első szakasza – amely 3/2-es lüktetéssel készíti elő a főtéma visszatérését – 13 ütem terjedelmű és a 89. ütemben zárul. Utána 5 ütemes zenekari közjáték, majd 13 ütemes szólóbrácsa-variáció következik. Az 1. tétel kadenciája – a 3 ütemes zenekari bevezetővel együtt – összesen 21 ütem terjedelmű. Ez a 21 ütemes szakasz a 144. ütem előtt helyezkedik el (a 145. ütemben a szólóhangszer 3/2-es „összekötő kapocs” segítségével ringatózik rá a visszatérő főtémára). A kadencia, az utána felhangzó főtéma és annak variációja (127–160. ütem) együtt összesen 34 ütem.

A lassú tétel témája a 233. ütem előtt hangzik el! (Fibonacci-szám) A lassú tételt követő 14 ütemes kadencia (2. ritornell) valójában 13 ütemes, akárcsak a *Prolóógus*, mivel a lüktetés logikájából adódóan, a kadencia 2. ütemében 3/2-es ütem kezdődik – hasonlóan az 1. tétel 205. üteméhez –, és a magas Disz-hang megszólalásakor szintén.

Az *Allegretto* 55 ütemes, amely az utána megszólaló, 2 + 2 ütemes főtéma-variációval (3. ritornell) együtt 59 ütemet tesz ki. Az 5. ütem előtti 2 + 2 ütemes szakaszban fél-értékekben lüktetnek azok a komor timpani-ütések (tá szün tá szün), amelyeket a *Prolóógus* 6–7. ütemében hallottunk. Mivel a *Prolóógus* következő ütemében üstdob-variáció kezdődik – szün tá szün (tá) dobbanásokkal –, ugyanezek a dobütések megkomponálva jelennek meg a szólóhangszer hangsúlyaiban, az *Allegretto* 13. és 21. üteme előtt (Fibonacci-számok), a 13. ütem előtt negyed-, a 21. ütem előtt nyolcad-lüktetéssel. Utána a szólóbrácsa már a *Prolóógus* folytatásában megszólaló dobütések szerint hangsúlyoz (tá szün szün tá).

A kanásztánc-lüktetéssel megszólaló verbunkos férfitánc az *Allegretto* 34. ütemében kezdődik. Itt jegyezzük meg, hogy az *Allegretto* terjedelme Serlynél 28 ütem (ami a kézirat szerint 26 ütem, ugyanis Serly a 10 ütemes bevezetést önkényesen 12 ütemessé alakítja át), Erdélyi Csaba közreadásában $26 + 16 = 42$ ütem (ebben a zenekar megismétli az akkordikus variációt), Bartók Péter kiadásában $26 + 16 + 7 = 49$ ütem (ő is megismétli az akkordikus variációt, és beilleszti a 7 ütemes „híd” kíséretét is).

A *Finálé* „friss” részének elején megszólaló téma-töredékek – a hozzájuk tartozó „sarkantyús tánclépésekkel” együtt – 21 ütemes egységet alkotnak. Ez a szakasz a versenymű 377. üteme előtt helyezkedik el (Fibonacci-szám)! A gyors rész közepén felhangzó *Scherzo* szintén 55 ütemes. Előtte 3 ütemes bevezetés szólal meg, és végül a *Scherzo* 5 ütemes utótaggal egészül ki. Még 13 ütem van hátra a versenyműből, amikor a gyors rész 241–246. ütemének kíséretéből elővillan a *scherzo*-téma (4. ritornell). A versenymű 5 ütemes befejező szakasszal zárul.

A *Brácsaverseny* Fibonacci-számsor alapján helyreállított struktúrájáról 2011 októberében tartottam előadást az International Viola Society Würzburgban megrendezett kongresszusán, „Bartók's Viola Concerto and the golden ratio” címmel. Ezt először a német „Die Viola” Magazin 2011/2 száma ismertette, majd az „Australian and New Zealand Viola Society Journal” 2012. júniusi száma írt róla.

[A közölt írás Megjelenés előtt a Fibonacci számsor alapján rekonstruált Bartók Brácsaverseny zenekari hangszerelése címmel a Zenekar 2017/3. számában látott eredetileg napvilágot. A zongorakivonat kotta 2016-ban, a zenekarkíséretes 2017-ben jelent meg Rakos Miklós magánkiadásában. A Rakos Miklós által rekonstruált változat Szűcs Máté és Klebniczki György előadásában, videofelvételen: <https://youtu.be/Ra5C-MFFrDk>

A Kecskés D. Balázs által zenekarra meghangszerelt, rekonstruált változat ösbemutatójára 2019. április 11-én került sor Pécsen. Felvétele: <https://youtu.be/hxR3Ykc9ukU> – a szerkesztő]